

ASTRONOMI

Forntidigt smartpho

MÄNEN. Den var kalender, ficklampa och – för den som var vilse i natten – en gps. Månens fläckar har dessutom lockat till sägner och myter världen över. *Jonathan Lindström* berättar om en arkeologiskt förbisedd himlakropp

Världen över berättas hur månen har fått sina fläckar.

ns ne

ASTRONOMI

AV JONATHAN LINDSTRÖM

hällarnas cirkelkors och järnåldersbildstenarnas virvelhjul som solhjul. Visst hade solen viss betydelse, men inte mer än andra naturfenomen. Ett halvsekel före vår tideräknings början berättade ingen mindre än Julius Caesar att germanerna dyrkade sol, eld och måne. Det är naturligtvis en förenklad sammanfattning av någon som betraktar religionen utifrån likt en turist, men poängen är här att solen inte har någon särställning.

Ett tredje envist missförstånd är tron att religionsskiften förekom under forntiden nästan lika ofta som folk bytte gravskick eller krukdekor. Det har föreslagits att den yngre stenålderns kontakt med indoeuropeiska språk, liksom Mellanösterns inflytande under bronsåldern och romarrikets och germanrikenas påverkan under järnåldern innebar så omfattande religiösa förändringar att man kan tala om religionsskiften. Då glömmer man att den monopolistiska kristendomen, med hela den överstatliga kyrkliga maktapparaten i ryggen behövde ett halvt årtusende för att åstadkomma något som innebar ett skifte, utan att det för den skull var fullständigt. Åtminstone från den yngre stenålderns början fram till forntidens slut ska vi nog räkna med många sega traditioner inom religionen, trots migrationer och skiftande materiell kultur.

Av två skäl kan det särskilt gälla traditioner kring månen. Dels rörde sig månen ständigt likadant och såg likadan ut under alla forntidens årtusenden, alltmedan landskap,

Trots månens uppenbara betydelse har arkeologer och andra forntidsintresserade över lag mycket lite att berätta om henne. Ja, jag skulle nog säga att de till och med har missförstått månens roll. Tre missuppfattningar är särskilt betydelsefulla.

Till att börja med kom ett antal arkeo-astronomiska tolkningar av fornlämningar i Sverige från sent 1970-tal och framåt att få uppmärksamhet. Det hävdades att månen och dess rörelser på himlavalvet observerades extremt noggrant och tekniskt precist redan under stenåldern. Jag och andra forskare har visat att dessa påståenden bygger på uppenbara feldateringar och statistiska felberäkningar. Framför allt är tolkningarna praktiskt och kulturhistoriskt orimliga.

Kritiken brukar försvara

uppfatta som ett förklenande av forntidsmänniskornas intellektuella förmåga. Men tvärtom, jag menar att de var betydligt klokare än vad arkeoastronomerna hävdar. Det är de själva som förklenar de förhistoriska människorna genom att påföra dem sina egna moderna föreställningar.

Arkeoastronomin bedrivs mest av folk utanför arkeologietablissemangen, men även etablerade arkeologer har ofta lite konstiga idéer. Dit hör framför allt föreställningen om en allt genomsyrande solreligion, där minsta cirkelform i forntidens bildvärld uppfattas som en solfigur och inget annat. Här blir naturligtvis den lika runda månen uppenbart diskriminerad. Varför kan inte en cirkel föreställa månen? Solreligionen är i grund och botten en skrivbordskonstruktion med rötter i 1800-talets förlegade religionsvetenskapliga teorier. Det är något som bland andra religionshistorikern Andreas Nordberg har rätt ut ordentligt. Ändå envisas arkeologer att betrakta bronsålders-

Förhistoriska perioder (Södra Skandinavien)

12200–4000 f.Kr.	Äldre stenålder
4000–1700 f.Kr.	Yngre stenålder
1700–500 f.Kr.	Bronsålder
500 f.Kr.–1050 e.Kr.	Järnålder

FOTO: ISTOCKPHOTO

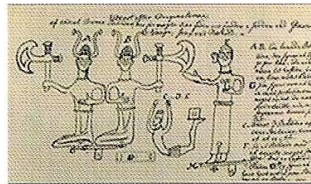
ASTRONOMI

stränder och samhällen oavbrutet förändrades under hennes bana. Dels var månen den viktigaste tidmätaren och grunden för kalendern som bestämde när de religiösa högtiderna inföll.

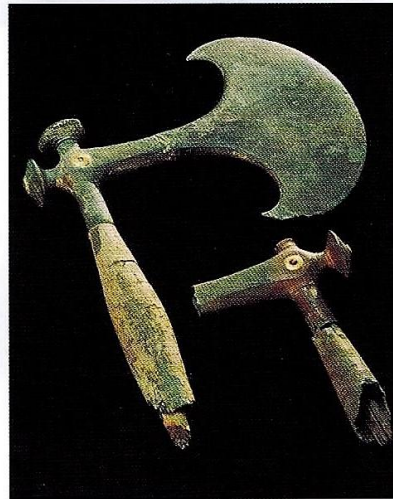
Vi har rätt bra koll på den fornnordiska kalendern, eftersom det finns skriftliga uppgifter om den ända tillbaka till den romerske historieskrivaren Tacitus tid. (Hans skrift *Germania* är från år 98.) Delar av kalendern var i bruk långt in i historisk tid, innan den ersattes av först den julianska och sedan den gregorianska kalendern. Enstaka rester levde kvar ända in på 1900-talet: som första vinterdag angavs 14 oktober och som första sommardag 14 april. Grunden för kalendern var att året bestod av tolv månåtar (ibland också en trettonde skottmåtar) där fyra kvartalsvis fördelade fullmåtar utgjorde högtider. Första fullmånen efter första nymånen efter vintersolståndet inföll vinter- eller julblotet. Tre fullmåtar senare firades vårblotet, sedan ett dåligt känt sommarblot och på hösten, vid en fullmåtar som vanligen visade sig i slutet av oktober, firades höstblotet. Det sistnämnda räknades som nyår och början på vinterhalvåret, och det var det som låstes fast som första vinterdag när den julianska kalendern infördes på 1100-talet. Kalendern utnyttjade alltså en kombination av månens och solens rörelser; den var vad som kallas en lunisolar kalender. Att en snarlikt kalender var i bruk senast i början av den yngre stenåldern framgår bland annat av att gånggrifterna, som byggdes i Västergötland, på västkusten och i Skåne, samlar sig kring en medelriktning som pekar ut soluppgången vid tiden för höstblotet.

Mån-månaderna räknades från nymånen till nymånen eller, som Tacitus så vackert ut-

Månfaser

Som månskärar. Bronsyxorna nedan offrades parvis. På teckningen syns numera förstörda dansa bronsfigurer som föreställer bronsålderns tvillingar med yxor.

tryckte det, från Ny till Nedan, det vill säga från den nytända månskärar på kvällshimlen i väster till den försvinnande månskärar på gryningshimlen i öster, knappt trettio dagar senare. I praktiken var det månen man vände sig till när man ville veta dagens datum. Grovt kunde man uppskatta dagen utifrån en snabb blick på månens fas. Ville man vara noggrannare så kunde man med spretande tumme och rak arm mäta avståndet i tummar mellan solen och månen. Antalet tummar motsvarade antalet dygn från eller till nymånen. För ting, högtider och andra sammankomster räckte det med en noggrannhet på något enstaka dygn. Tacitus klagade på germanernas söm och menade att de kunde komma både två och tre dagar sent till sammankomster. En tidig motsvarighet till den akademiska kvarten.

Det fanns alltså inget behov av stora kalenderanläggningar med siktstenar och liknande för att hålla reda på tidens gång. Men månen var inspirerande för myter och sägner. Världen över berättas exempelvis om hur månen har fått sina fläckar. Vanligt är att man tolkar fläckarna som en hare eller två människofigurer som bär något emellan sig. Särskilt kan de två nedåtriktade strecken till höger tolkas som ett par ben eller långa öron. Min farfars syster Lydia berättade följande historia för mig när jag var barn:

En natt skulle två tjuvar ut och stjäla kö i en visthusbod. När de smög dit lyste den blanka, fläcklösa fullmånen så starkt att de var rädda att bli upptäckta. Därför hämtade de en stega och en tjärhink för att måla månen svart. Men när de hade rest stegen och började klättra fick Gud nog. Han lyfte upp dem och satte dem på månen med hinken mellan sig. Och där kan du se dem än i dag som månens fläckar.

Lydia var inte först. Islänningen Snorre Sturlasson berättade redan i början av 1200-talet om de två syskonen Bil och Hju som bar ett ämbar mellan sig och syntes på månen. Och vi kan anta att liknande motiv går ytterligare årtusenden tillbaka i tiden. Det finns exempelvis god anledning att misstänka att en av de tyvärr skadade figurerna på Kiviksgravens hällar från 1300-talet f.Kr. kan räknas dit. I en cirkel delad i två halvmåneformade delar står två människofigurer med ett föremål mellan sig. En annan god kandidat från samma tid är skeppsrisingen i Uppland, där två figurer i liknande sätt står i en cirkel under kölen.

Det bronsålderspar vi kan urskilja är förmodligen samma par som är känt i många religioner världen över, särskilt bland indoeuropeisktalande folk. De kallas i vissa sammanhang de heliga tvillingarna och är vanligen två gudomliga eller åtminstone mytiska bröder. De kan vara varandra motsatspar, ja, ibland så osams att den ene slår ihjäl den andre. I grekisk mytologi dioskureerna, som på latin kallas Castor och Pollux, i Roms grundningssågen Romulus och Remus, i Mithraskulten Cautos och Cautopates, i vedisk religion ashvinerna och i Norden Balder och Höder, Aurvandil och Feng eller till och med fosterbröderna Od och Loke. Samma tema går igen i historier om Kain och Abel. Redan Tacitus nämner

”Månen inspirerade till myter och sägner”

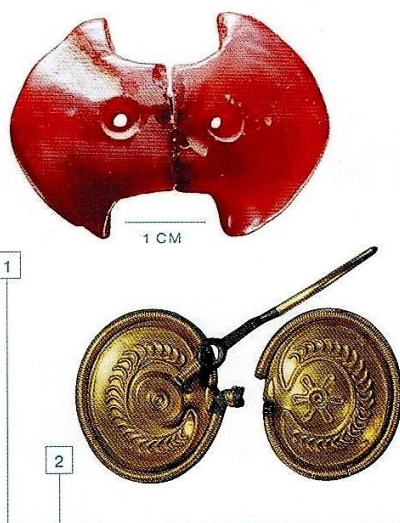
germanernas dyrkan av tvillingarna Alcis i en helig lund.

Att motivet är så populärt tror jag beror på att det psykologiskt bearbetar något som plågade många, åtminstone i stormannafamiljer. Ens värsta fiende var inte avlägsna härskare och krigarhorder. Det var ens egna syskon, som konkurrerade om makten här och nu. Tänk bara på brödrastriderna inom Folkungaätten och Vasaätten. Håtunaleken var ingen lek!

Sedan länge är det allmänt accepterat bland arkeologerna att tvillingarna var dyrkade i Norden under bronsåldern. De dyker upp om och om igen på hällristningar, ristade på bronsraknivar och som bronsstatyetter. Ofta är de försedda med stora ceremoniella bronsyxor av ett slag som brukar offras parvis (se bilden t.v. på sidan 29). Men en detalj tycks man ha missat, troligen förblindade av en ensidig tro på solreligionen. Det är att tvillingarnas yxor är påfallande lika månskäror. Att knyta tvillingarna till Ny och Nedan, som syns på kvällen och morgonen, där den ena växer och den andra dör, passar utmärkt väl ihop med de allmänt historiskt kända dragen hos tvillinggudar. Dessa förknippas dessutom gärna med skymning och gryning.

I tron att bronsålderns religion har varit en helt annan än järnålderns, har arkeologerna inte alltid uppmärksammat att tvillingarna spelade en central roll även under järnåldern, trots att de faktiskt förekommer i skriftliga källor. Ser vi på bildstenar från folkvandringstiden (år 400–550) blir det ännu tydligare. På den uppländska Hågebystenen står två män och hetsar ett par hästar mot varandra (bild 3). Lägga märke till hästarnas "horn". Nog liknar de Ny och Nedan mer än något annat.

På Gotlands tidiga bildstenar förekommer virvelhjul tillsammans med krigarpar, hästpar eller andra djurpar, sannolikt symboler för våra tvillingar. Den dominerande cirkelfiguren i mitten brukar schablonmässigt tolkas som ett solhjul. Betydligt rimligare är att den ska föreställa ett årshjul. Detta var sannolikt grundbetydelsen redan för bronsålderns cirkelkors, och så tolkas symbolen än i dag i Indien. De fyra ekrarna är de fyra högtiderna. På motsvarande sätt

1. Bärnstensmycke i form av motställda månskäror från den yngre stenåldern.
2. Danskt bronsåldersspänne dekorerat med månskäror.
3. På den uppländska bildstenen från järnåldern hetsar två män med yxor ett par hästar mot varandra. Hästarna har horn formade som månskäror.

kan bildstenarnas fyrfältsindelade cirkelfigurer tolkas. Men vanligare tycks vara att cirkeln är fylld med tolv månskäreliknande figurer, vilket naturligtvis enklast kan ses som årets tolv nymånar.

Det finns en mängd andra mer eller mindre tydliga exempel på tvillingarna och på månens betydelse från järnåldern. Bland annat tycks det ha förekommit parvisa offer av pojkar vid de uppländska Vendelhödingarnas hov. Men det är så obehagligt att det känns bättre att i stället söka sig bakåt i tiden till stenåldern. Särskilt tydliga är då de så kallade dubbeleggade yxorna i sten från tiden omkring 3000 f.Kr. Eggen och nacken (som inte var en egg) har båda skulpterats så att de ofta liknar motställda

månskäror, Ny och Nedan. I mindre format tillverkades vid samma tid små dubbeleggade yxor av bärnsten som kunde bäras om halsen av barn som skyddande amuletter. På ett gravfält intill stranden nära Lomma i Skåne har ett stort antal barn begravts med sådana halssmycken. Märkligt nog ligger barnen vanligen parvis och har uppfattats som tvillingar i vissa fall.

Vi kan inte kräva att forntidens myter ska vara konsekventa och oförändrade över tusentals år. Ingen fastslagen kanon eller bibel fanns. Det har funnits ett myller av föreställningar och motiv som har glidit in varandra och varierat i tid och rum. Men vad jag tror att vi kan urskilja som ett återkommande tema är ändå att månen som tidräknare, som växande och som försvinnande, har varit ett inspirerande himmelskt fenomen, åtminstone sedan den yngre stenåldern. Förmodligen redan då, men senast under bronsåldern, har hon ofta knutits till ett mytiskt syskonpar, genom vars historia laddade frågor om konkurrens och hämnd, om liv, död och återuppståndelse, om sådd och bearbetning, kunde åskådliggöras och bearbetas. Det här har inte varit något unikt för nordborna, vilket betyder att yttre influenser inte har ruckat på grundmotiven. Nästan alla folk har haft liknande idéer.

Med tiden kom kristendomen och kyrkokalendern att förminska månens roll. Bortsett från den rörliga påsken och mindre högtider knutna till den, är ju kalendern oberoende av den verkliga månens rörelser. I dag har vi varken nytta eller nöje av himlakroppen. Hon har blivit en främling, en död ökenboll med astronautspor, på sin höjd en dekorativ ljusfläck i skyn, mestadels dränkt i tätortsljus.

Men hur lyckades månen fånga uppmärksamheten hos så många generationer människor fram till i dag? Jo, det är väl helt enkelt så att månen var bra att tänka med, tills den slutgiltigt ersattes av smartphonen i fickan. Jag är ändå mallig över pappas faster Lydia som med sin historia om de två tjuvarna såg till att jag fick bli en liten länk i en mångtusenårig tradition om månen. ■

Jonathan Lindström är arkeolog och författare.